

ההמון שותרה תה כמו האדון

על צרכנות, קפיטליזם ומחאה חברתית

ד"ר ישי לנדא

המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות

לגמרי: כבר לא מדובר כאן על צורך שמצדיק עבודה מכאנית, אלא העבודה המכאנית (או הייצור) היא זו המייצרת צרכים חדשים. במשטר של ייצור מוגבר, כדי למכור את כל המוצרים, הכרחי לגרום לכך שצורכיהם של הפרטים, לא רק שלא יצומצמו, אלא שהם ישמרו ואף יתרבו כדי להגביר את הצריכה. [...] הציוויליזציה המודרנית דחפה את האדם קדימה. היא עוררה בו את ההזדקקות למספר הולך וגדל של מוצרים. היא הפכה אותו יותר ויותר חסר אונים, ובלתי-מספיק עבור עצמו. כך, כל המצאה חדשה וכל תגלית טכנולוגית, במקום להוות הישג, מייצגת למעשה תבוסה, והצלפת שוט חדשה במירוץ שקצבו הולך ומתגבר, ואשר מתנהל באופן עיוור במסגרת מערכת של התניות שהן חמורות ובלתי-הפיכות יותר ויותר, ושדרך כלל אין מבחינים בהן.

דברים אלה נכתבו על ידי יוליוס אבולה (1898–1974), הוגה איטלקי פאשיסט, שתמך גם בנאציזם וראה בעצמו ימני יותר מהפאשיסטים. אף שאבולה וההוגים מאסכולת פרנקפורט היו חלוקים ביניהם כמעט בכל שאלה, מעניין בכל זאת להיווכח שבכל הנוגע לצרכנות, קיים דמיון מסוים: ביקורתו של אבולה בשאלת הצרכנות דומה מאוד לטענות של העמדה האנטי-צרכנית הרווחת בחוגי השמאל.

השפע כתוצר של שבעת

הרקע להשתרשות העמדה האנטי-צרכנית בשיח האנטי-קפיטליסטי הוא המעבר ההיסטורי מביקורת מוקדמת של הקפיטליזם כשיטה של מחסור לביקורת של הקפיטליזם כשיטה של שפע, אך כזה שיש להוקיעו כממאיר ומזיק. במהלך שנות הצמיחה הכלכלית לאחר מלחמת העולם השנייה, הגיעו מבקרים רבים למסקנה שהקפיטליזם פתר אחת ולתמיד את שאלת המחסור והעוני אך המירם בייצור שפע מופרז, המציף את האנושות במוצרים גרועים וחסרי ערך.

המושג "חברת השפע" נכנס ללקסיקון הפוליטי לראשונה ב-1958, ובמקום לחלוק שבחים לחברה המודרנית, הצביע על תחלואיה. נוכל ללמוד משהו על תפוצת מוטיב זה מן העובדה שבכותרת ספרים שונים שיצאו לאור לאחרונה מופיע המונח *affluenza*, מילה שהיא הלחם של *affluence* – שפע – ו-*influenza*, שפעת.

משנות השבעים המוקדמות של המאה ה-20, החלו אנשי שמאל לבקר את הקפיטליזם לא כשיטה של מחסור

7 פחות מאז סוף מלחמת העולם השנייה, הצרכנות נתפסת בחוגים רדיקליים כתוצר לוואי מזיק של הקפיטליזם, שבו נהנתנות שטחית מבטלת יחסי אנוש בעלי תוכן ומשמעות אמיתיים; הצרכן השאנן והאנוכי, כך נטען, דוחק הצידה את האזרח המעורב, האכפתי והפעיל פוליטית. כך שפרויקט השינוי החברתי שמציע השמאל הפוליטי, עומד במידה רבה בסימן התביעה לשחרור מצרכנות. תנועות מחאה רבות מאמצות הנחות יסוד אלו. כך, למשל, תנועות המרי של 1968 במערב אירופה ובארצות הברית סלדו מצריכת ההמונים, והביקורת נגד הצרכנות של העולם המערבי ממשיכה למלא תפקיד מרכזי גם בתנועה הסביבתית של ימינו.

מתנגדי חברת הצריכה מסתמכים בעיקר על כתביו של קרל מרקס, לאחר תיווך כבד ופרשנות של הפילוסופים והסוציולוגים של אסכולת פרנקפורט עתירת ההשפעה. הצורך הפוליטי ששב וחוזר בכתביהם הוא לגמול את ההמונים מהצרכנות, לרפא אותם מההתמכרות לצרכים שמכונים "מלאכותיים" או "מזויפים". אפשר להדגים את הבעייתיות בהשקפה זו באמצעות קטע מתוך דברים שנכתבו ב-1931, המבקרים את בולמוס הקניות ואת ריבוי הצרכים המלאכותיים הכרוכים בקפיטליזם:

העיקרון המסורתי של צמצום הצרכים במסגרת כלכלית נורמאלית (כלכלה מאוזנת המתבססת על צריכה) הוחלף על ידי עיקרון הקבלה והריבוי של הצורך. [...] לאחר שהותנעו הקדחתנות הפעלתנית והזרימה התזזיתית של ההון, הגיעה האנושות למצב שבו היחס שבין צורך ומכונה (או עבודה) התהפך

מקובל לתאר את צרכנות ההמונים כמניפולציה חסרת רסן: ההמונים נתפסים לעתים על ידי סוציולוגים וחוקרי תרבות ככסילים, שאשפים ביחסי ציבור משטים בהם ומתמרנים אותם כרצונם. הטיעון הוא שהקפיטליזם מחליף צרכים אמיתיים בתשוקות מפוברקות ומטשטש את ההבדל בין "צורך" לבין "תשוקה". עמדה זו מתעלמת מהטבע ההיסטורי והחברתי של הצרכים האנושיים. אבל גם אם נקבל כפשוטו את טיעון מניפולציית ההמונים ופברוק הצרכים, עדיין נוכל לערער על המסקנות הפוליטיות שבדרך כלל מתלוות אליו. ההנחה שהצרכנות כרוכה בנטרול פוליטי של ההמונים אינה לוקחת בחשבון את העובדה שברגע שהתשוקה הצרכנית מתעוררת, היא עצמה יכולה להוות בעיה פוליטית עבור הסדר החברתי הקפיטליסטי. זאת מכיוון שאת התשוקות החדשות – אחת היא אם הן חיוביות או שליליות – יש כעת לספק, וכאשר הדבר אינו מתממש עלול להתעורר חוסר שקט חברתי. כבר באמצע המאה ה־18 אציל אנגלי בשם ג'ונאס האנוויי התייחס לתביעות הצרכניות של ההמונים תוך הידרשות למסמך פוליטי מרכזי – המגנה כרטה. בהתייחסו להרגל מגונה שפשה בשכבות העממיות באנגליה – שתיית תה:

ספל או שניים מן המשקה המר [...] הנשתה אך ורק על ידי המעמדות הגבוהים, לא יכול לגרום לנזק גדול. [...] אך זוהי הקללה של האומה, שהפועל ועובדי הכפיים מחקים את האדון. היום ניתן לראות פועלים, המתקנים את הדרכים, שותים את התה שלהם. [...] הם רואים בכך את המגנה כרטה שלהם ויעדיפו למות ברעב או מידי חרב, ולא לוותר על ההרגל. [...] מה תאמר אם הם יכניסו לעצמם לראש לא לעבוד בלי אספקה יומית של יין צרפתי? לפני ארבעים שנה, תביעה כזו לשתיית תה הייתה נחשבת למופרכת בדיוק באותה המידה. יש לקחת בחשבון את המגמה של מנהגים אבסורדיים וממאירים אלה!

שמרנים רבים עמדו על כך שצרכנות ההמונים נשענת על העוצמה הפוליטית של העובדים. האמריקאי דניאל בל, למשל, כתב בסוף שנות השבעים של המאה הקודמת: "כשכולם בחברה מצטרפים לתביעה ליותר, 'תיאבון בלתי מרוסן' עובר מן התחום הכלכלי לתחום הפוליטי. [...] מה שיש לנו, היום, זוהי מהפכה של זכויות מתרחבות". צרכנות ההמונים עשויה אם כך לתפקד כמעין סוס טרויאני בתוך המסגרת החברתית והכלכלית הקפיטליסטית, וזאת משום שמסגרת זו יכולה לספק את תביעות הצרכנים רק באופן חלקי. זהו מלכוד שבולט במיוחד בזמן משבר, כמו התקופה הנוכחית, אבל זו אינה

אלא כשיטה המייצרת צמיחה בלתי פוסקת שיש לבלום מסיבות פוליטיות, מוסריות, אסתטיות, ובהמשך, גם אקולוגיות. הקפיטליזם הוצג כמפלצת המתנפחת ללא הרף עד שהיא מגיעה ל"גבולות הצמיחה", גבולות חיצוניים לקפיטליזם, כמו משאבים מדולדלים או שינויי אקלים. ביקורת זו, יש לציין, רחוקה מהנחות היסוד של המרקסיזם. עבור מרקס ההתרחבות היחסית של צריכת ההמונים וריבוי הצרכים שכרוך בכך הם התפתחות חיובית במהותה. "כל קפיטליסט", כתב מרקס, "דורש מפועליו לחסוך, אבל רק מן הפועלים שלו, משום שהם עומדים מולו כפועלים; אבל בשום פנים לא מן הפועלים בכללותם, שכן הם עומדים מולו כצרכנים. [...] הקפיטליסט מחפש לכן אחר דרכים לדרבן את הפועלים לצרוך, להעניק למוצריו קסמים חדשים, לעורר בפועלים צרכים חדשים על ידי פטפוט בלתי פוסק, וכו'". עד כאן נוצר הרושם שמרקס שולל את הקפיטליזם כמייצר צרכים מזויפים, אך המשך דבריו מבהיר שטענתו שונה: "זהו בדיוק הצד של היחסים שבין ההון והעבודה שמהווה מהותית רגע מתרבת, ושעליו מושתתת ההצדקה ההיסטורית של ההון". עבור מרקס, התרחבות הצרכים והעובדה שהם מתפשטים בקרב ההמונים הן היבט ראוי לשבח של הייצור הקפיטליסטי.

אמנם המרקס שהשפיע על תנועת 1968 היה באופן כמעט בלעדי מרקס הצעיר, מחבר הכתבים המוקדמים שנהוג לכנותם "כתבי השחרות", ודבריו סיפקו רוח גבית לפרשנות אנטי־צרכנית. אך הוא גם ביקר את השיטה הקפיטליסטית בשל הדגש הסגפני, האנטי־צרכני שהוא זיהה בה, כפי שמעיד הקטע הבא:

התכחות עצמית, שלילת החיים וכל הצרכים האנושיים, זוהי הדוקטרינה המרכזית [של הקפיטליזם]. ככל שאתה אוכל פחות, שותה פחות, קונה פחות ספרים, הולך פחות לתיאטרון, הולך פחות לרקוד, לשתות, ככל שאתה חושב פחות, אוהב פחות, עוסק פחות בתיאוריה, שר פחות, מצייר פחות, מסייף פחות, וכולי וכולי, כך אתה חוסך יותר, והאוצר שלך, שלא עש ולא תולעים יכולים לצרוך אותו, ההון שלך, גדל. אפשר אם כן לראות בקפיטליזם לא כמייצר שפע מזיק, אלא דווקא כמתנגש במובנים רבים עם הצרכנות. צרכנות ההמונים היא מקור לבעיות רבות מנקודת ראות קפיטליסטית, בעיות תרבותיות, פוליטיות, ואפילו כלכליות. כאן נתמקד אך ורק במוקד החיכוך הפוליטי בין הצרכנות לקפיטליזם, ונשתמש לשם כך בכמה דוגמאות מההיסטוריה לדרך שבה הצרכנות היוותה עילה למאבק ציבורי נגד הקפיטליזם.

תופעה חדשה, והיא מלווה את הקפיטליזם משלביו המוקדמים. בעידן המהפכה הצרפתית, למשל, פועלי פריז דרשו שיסופקו להם מוצרי יסוד, שרק מאה שנים קודם לכן היו בגדר מותרות מובהקות: קפה, סוכר, נרות, סבון. ובספטמבר 1793, בעיצומו של "שלטון הטרור" היעקוביני, הועבר תחת לחץ עממי "חוק המקסימום", שנועד לרסן את עליית המחירים של מוצרים שהוגדרו כ"מוצרי יסוד בסיסיים". מעניין להיווכח שרשימת המוצרים לא הצטמצמה ללחם ומים, אלא כללה אנשובי, יין, ברנדי, שקדים, תאנים, דבש, כמה סוגי טבק, חמאה, כ־20 סוגי קפה, וכן הלאה.

לפתוח את הארנק למען הכלכלה

בראייה היסטורית תביעות הצרכנים אינן מובילות בהכרח לאדישות פוליטית, ותנועת המחאה המפתיעה ששטפה את ישראל בשנת 2011 היא עדות מאוחרת נוספת לכך. לכן אפשר לחלוק על ההנחה הרווחת שקיימת סימביוזה מלאה בין קפיטליזם לצרכנות, ושהקפיטליזם תמיד מעודד צרכנות, וזו, מצידה, מחזקת בהכרח את הקפיטליזם. למעשה, ככל שהצריכה נחוצה במסגרת הקפיטליסטית, היא מהווה אמצעי הכפוף למטרה הראשית, שהיא הפקת הרווח וצבירתו. כלומר, מנקודת מוצא קפיטליסטית קשה להצדיק מוסרית ותרבותית צריכה כשלעצמה. גם כשפוליטיקאים שונים מעודדים צריכה, הנימוק הוא לא: "עליכם לפתוח את הארנק כדי ליהנות" אלא עליכם לצרוך משום שזה טוב לכלכלה, כך שבסופו של דבר זה ישתלם לכם. מכאן שמדובר פחות בצריכה, ויותר בסוג של השקעה. אדם סמית (1723-1790), אחד ההוגים הבולטים בתיאוריה הקפיטליסטית בשלבי התהוותה, בספרו המכונה **עושר העמים**, יצר הבחנה ברורה בין "עקרון ההוצאה" ל"עקרון החסכנות". הוא ראה בכל בזבזן את אויב הציבור ובכל אדם חסכן כמי שעושה עם הציבור חסד. עבור סמית, צריכה היא מעין מעידה מוסרית, אך ללא התנהגות פסולה זו, בלי בזבזנות והוצאת כסף, החסכנות לא תישא פרי וההון לא יצטבר. "המידה הטובה" של הקפיטליזם תלויה אם כן ב"התנהגות הפסולה" של הצרכנים. לצרוך זה חטא, אבל יש להשאיר מקום לחוטאים ואפילו לדרבנם. מה שחשוב הוא שהצריכה תבוא עד כמה שאפשר מבחוץ, מאומות אחרות. לכן סמית מבחין בין עיר כפריז, המקיימת אמנם מסחר ענף, אבל בעיקר כדי לספק את צריכתה שלה, לבין ערים כמו לונדון, ליסבון וקופנהגן, שנהנות מיתרון גדול, שכן חלק גדול מהמסחר שמתקיים בהן מיועד ליצוא לארצות אחרות.

כנגד הטענה בדבר מתח בסיסי הרוחש מתחת לפני השטח ביחסי הזוגיות ההרמוניים לכאורה שבין הקפיטליזם והצריכה – מתח המתפרץ לעיתים כעוצמה רבה ועלול אפילו להביא לפרידה בין בני הזוג – אפשר להעלות את הטענה שההיסטוריה הוכיחה שצריכת המונים בעלייה מתמדת ולא זו בלבד אלא שהבזבזנות והחמדנות של הצרכנים גרמו למשבר הכלכלי של 2008. בשל תאוותו שאינה יודעת שובע, נטל הצרכן האמריקאי הממוצע משכנתאות בלי יכולת להחזירן וכך יצר בועה פיננסית שסופה להתפקע. ספרות ענפה מקדמת את טיעוני השפע הממאיר והתפרצות המשבר כתוצאה מהתמכרות הצרכנים לרמת חיים גבוהה מדי. אך עצם הקישור בין השניים מבליט את אי יציבותו של ירח הדבש הקפיטליסטי-צרכני.

החוקרת והפוליטיקאית האמריקאית אליזבת וורן טוענת בספרה משנת 2004, **מלכודת שתי ההכנסות**, שצריכת היתר הראוותנית של האמריקאי הממוצע היא בעיקרה מיתוס. וורן, המכהנת כיום כסנטורית מטעם המפלגה הדמוקרטית, טענה שמשפחה אמריקאית ממוצעת באמצע שנות האלפיים מוציאה באופן משמעותי פחות על מזון, ביגוד ומרבית מוצרי הצריכה האחרים, מכפי שעשתה משפחה ממוצעת בתחילת שנות השבעים. כך שייטכן שאמריקה – מוקד הצרכנות העולמית – היא בעצם מקום פחות צרכני מכפי שהיה בעבר. מגמה זו מורגשת גם כשנכנס מפרנס נוסף – בת הזוג – למעגל התעסוקה, דבר שלכאורה אמור היה להוסיף למשפחה כוח קנייה רב. אך זה לא קרה, בין היתר, בשל עלייה תלולה בהוצאות קבועות: דיור, רכב, ביטוח בריאות, חינוך, וכיוצא באלה.

לרשות המשפחה הממוצעת של 2004 היו לטענת וורן פחות משאבים לצריכה מאלה שעמדו לרשות המשפחה הממוצעת לפני דור. תמונה קודרת זו, שבינתיים מוכרת לישראלים רבים, היא של מעמד ביניים שמצבו הכלכלי הולך ונעשה סבוך יותר. כיום, במדינות רבות במערב עובדים יותר, או, במקרה הגרוע, מובטלים יותר וצורכים פחות, וללא רשתות ביטחון סוציאליות שהיו בעבר. כיום פיטורים, מחלה, או תאונה, יכולים לדרדר משפחה ממעמד הביניים אל מתחת לקו העוני. הדיסוננס בין הקפיטליזם לצרכנות אינו תיאורטי או היסטורי בלבד, אלא בעל נוכחות ממשית והשלכות אקטואליות. ייתכן שבמקום להכריע בין צרכנות לבין מחאה חברתית נכון יותר לזהות את פוטנציאל המחאה הגלום דווקא בצרכנות עצמה. ■